

Is het beter te leven voor je land, dan te sterven voor je land? Historiografische, heuristische en methodologische reflecties over de geschiedenis van het verzet in België tijdens de Tweede Wereldoorlog¹

Bart Willems

Midden jaren 1980 maakte Maurice De Wilde een televisiereeks over de Tweede Wereldoorlog voor de toenmalige BRT. Naar aanleiding van die uitzendingen liepen de emoties bij de kijkers meer dan eens hoog op. Dat lag enerzijds aan de erg doortastende interviewstijl van De Wilde (zijn handelsmerk), maar de grote verdienste was dat hij voor het eerst bepaalde thema's bespreekbaar maakte voor een breed publiek. Alhoewel we ons vandaag steeds minder verantwoordelijk voelen voor de gebeurtenissen van tijdens de Tweede Wereldoorlog, betekent dit niet dat er geen ruime belangstelling voor deze periode bestaat. Integendeel, de vele herdenkingsinitiatieven, de televisieprogramma's en de schier onuitputtelijke stroom aan publicaties naar aanleiding van 75 jaar Bevrijding tonen die aanhoudende interesse aan. Maar ondanks al de beschikbare informatie moeten we de vraag durven stellen wat het grote publiek weet over, bv. het verzet in België tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dat de kennis over het verzet in België niet in het collectieve geheugen is ingebed heeft verschillende oorzaken. In deze paper wordt daarom ingegaan op het ontbreken van een nationale verzetscultus in België en dit in tegenstelling met bv. Frankrijk en Nederland. Dat was onder meer het gevolg van de traagheid waarmee het archiefmateriaal beschikbaar was voor wetenschappelijk onderzoek. Wanneer vanaf de jaren 1970 dat historische onderzoek eindelijk van de grond komt, bleek de vertaling ervan naar een breed lezers- en kijkpubliek geen evidente zaak.

In deze bijdrage pleit ik om die reden om minder te focussen op organisaties en structuren en meer onderzoek te doen vanuit een actorperspectief op basis van eigentijdse archieven. Het onderzoek naar de geschiedenis van het verzet in België heeft vooral nood aan meer comparatief onderzoek. Vergelijkingen tussen regio's en andere landen zal toelaten de specificiteit van het verzet in België beter te duiden en inzichten aanreiken over hoe mensen in het verleden omgingen met oorlog, geweld en onderdrukking.

Wat valt er te leren van het verzet?

Mythes over het verzet, positief of negatief, ontstaan omdat ze worden ingeschreven in een discours rond identiteitsvorming of aansluiten bij de aspiraties van bepaalde groepen. Dat betekent niet dat ze zijn gestoeld op onweerlegbare historische feiten². Historici die de geschiedenis van het verzet willen schrijven zijn afhankelijk van het beschikbare archiefmateriaal, of dit nu geschreven, mondelinge of audiovisuele bronnen zijn. In de eerste decennia na de oorlog was dat archiefmateriaal veel disparater en nog niet altijd systematisch raadpleegbaar. Het spreekt voor zich dat de visie op het verzet voornamelijk gebaseerd was op getuigenissen van verzetslui of van hun tegenstanders. De meeste van die getuigenissen van verzetslui hadden een sterk apologetisch karakter³. De moraliserende insteek waar veel vroege publicaties blijk van geven is te begrijpen, maar staat haaks op een kritisch-analytische geschiedschrijving. De verwe-

1. Met dank aan Dr. Maartje De Wilde voor de suggesties bij een eerdere versie van de tekst.

2. Zie bijvoorbeeld: ERIC HOBBSBAWM & TERENCE RANGER (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1983.

3. GIE VAN DEN BERGHE, *Getuigen. Belgische bibliografie over de nazi-kampen*, Brussel, 2 delen, 1995. Zie ook het historiografische overzicht in twee delen op de website van het Cegesoma van de hand van ALAIN COLIGNON, "Het verzet in België, een partijdige of partiële geschiedenis?", op www.cegesoma.be, geraadpleegd op 28 april 2020.

tenschappelijking van de oorlogsgeschiedschrijving en in casu van het verzet, vraagt dus om een empirische benadering, waarbij de realiteit niet mooier moet worden voorgesteld dan hoe ze was, maar zeker ook niet slechter.

In Frankrijk en Nederland is men erin geslaagd om niet lang na de oorlog een dominante visie over het verzet uit te dragen. Het officiële discours over het Franse verzet was duidelijk verweven met de Franse identiteit. De negatieve ervaringen van de nederlaag in 1940, de bezetting met de staatscollaboratie door het Vichyregime en de harde burgerwisten tijdens de bevrijdingsmaanden hadden in *la douce France* diepe sporen nagelaten. Om die uit te wissen was een krachtig en eenduidig verhaal nodig dat als volgt werd geconstrueerd: het Franse verzet startte meteen na de capitulatie in 1940 en duurde de hele oorlog voort. Alhoewel slechts een minderheid van de bevolking daadwerkelijk tot het verzet toetrad, werd dat idee van verzet gesteund door de meerderheid van de Fransen. En bovenal, Frankrijk bevrijdde zichzelf (weliswaar met de hulp van de geallieerden). Het was de figuur van Charles de Gaulle die de Franse natie haar eer, vertrouwen en fierheid deed herstellen. Verzet volgens de visie van de Gaulle, was in eerste instantie een militaire en een nationale zaak met mannen in de hoofdrol. Deze beeldvorming werd na verloop van tijd en mede dankzij historisch onderzoek grondig bijgesteld. Vandaag ligt de klemtoon in het officiële discours niet zo zeer op het militaire verzet en het patriottisme, maar wordt de geschiedenis van het Franse verzet ingeschreven in een lange traditie waarbij de strijd tegen het nazisme ingeschakeld wordt om de identiteit van Frankrijk als natie van vrijheid en mensenrechten te beklemtonen⁴.

De grondlegger van het naoorlogse beeld van de Tweede Wereldoorlog in Nederland is - hoe kan het ook anders - de Nederlandse historicus Loe

de Jong. In zijn magnum opus *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, verschenen tussen 1969 en 1988, vormde 'goed en fout' het centrale thema. Het duizenden pagina's tellende werk schreef hij vanuit de visie dat het grootste deel van de Nederlandse bevolking aan de 'goede zijde' van de geschiedenis stond, waardoor het door de oorlog verscheurde land in relatieve eendracht haar oorlogsverleden onder ogen kon zien. Wars van de foute NSB'ers en het feit dat Joden met medewerking van Nederlanders op transport naar de uitroeiingskampen waren gezet. Bij dit beeld van Nederland als verzetsland werden later kanttekeningen geplaatst door o.m. de Nederlandse historicus Chris van der Heijden in zijn boek *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (2001)⁵. Voor hem bleven de meeste Nederlanders vooral langs de zijlijn staan als het op verzet tegen de bezetter aankwam. Ze waren niet 'wit' of 'zwart', maar bovenal 'grijs'.

De snelheid waarmee Frankrijk en Nederland van start gingen met het verzamelen van archieven van tijdens de bezetting staat in schril contrast met de Belgische situatie. Vrij snel na de oorlog werden in onze buurlanden instituten opgericht zoals de 'Commission d'histoire de l'Occupation et de la Libération de la France' en het 'Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie', onder supervisie van de nationale overheid⁶. Een van hun kerntaken was het verzamelen van documenten uit de tijd van de bezetting om zo deze periode te documenteren. Al moet er meteen aan worden toegevoegd dat de archieven pas na enkele decennia voor onderzoek werden vrijgegeven en dan nog vaak met restricties. Hoe dan ook, vrij snel na de oorlog was de preservatie van de archieven in beide buurlanden verzekerd. Zo deed het Nederlandse instituut reeds in 1945 een oproep aan de bevolking om dagboeken van tijdens de oorlog te bewaren en over te dragen. Inmiddels bestaat de dagboekcollectie uit ruim 1700 exemplaren. Dergelijke ego-

4. ROBERT GILDEA, *Fighters in the Shadows. A New History of the French Resistance*, London, 2016, p. 2-9.

5. CHRIS VAN DER HEIJDEN, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, 2001, p. 271-293.

6. LAURENT DOUZOU (ed.), *Faire l'histoire de la Résistance*, Rennes, 2010, p. 15-78.

documenten geven bij uitstek een unieke en persoonlijke kijk op de manier waarop de schrijver de oorlog heeft beleefd⁷.

In België was het evenwel wachten tot 1969. Dan pas voorzag de politiek middelen en kon het 'Navorsings- en Studiecencentrum van de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog' worden opgestart. Een genuanceerde en kritische blik op de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog kon toen vorm krijgen. De aanleiding voor de oprichting van het centrum was geen daad van politieke moed, maar wel onder meer een gevolg van de vrijpraak door een Oostenrijkse rechtbank van de oorlogsmisdadiger en collaborateur Robert Verbelen. Die werd vrijgesproken bij gebrek aan bewijzen, waarop een grote verontwaardiging in België volgde. Pas dan schoot de politiek in actie⁸. Ook het feit dat vanuit verzetsmiddelen reeds jarenlang was gepleit om nu eindelijk die geschiedenis van 'het verzet' te schrijven, speelde mee in de oprichting van het instituut.

Het dient gezegd dat de pioniers over de geschiedenis van het verzet in België Franstalige historici zijn. Zij hebben belangrijke deelaspecten van het verzet in Brussel en Wallonië belicht⁹. Toch ontbreekt het vandaag nog steeds aan een meeslepend standaardwerk over het Belgische verzet. Het gevaar dat academisch geschoolde onderzoekers zich verliezen in lokale studies en/of al te technische deelonderzoeken waarin geen plaats is voor grote thema's, meeslepende ideeën en creativiteit, loert altijd om de hoek. Het grote publiek volgt uiteraard weinig van wat zich in de wetenschap afspeelt. De kloof tussen het publieke

en wetenschappelijke debat lijkt soms onoverbrugbaar, zo leren de hardnekkige mythes die bv. vandaag nog bestaan rond een thema als collaboratie¹⁰. Het is wellicht een van de oorzaken waarom de geschiedenis van het verzet niet in het collectieve geheugen zit verankerd.

Een nieuwe geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog en meer specifiek van het verzet, met een brede visie en toegankelijk voor een groot publiek moet daarom een prioriteit zijn. De recentste wetenschappelijke inzichten, naast onderzoek op basis van eigentijdse bronnen en een synthese van de talrijke deelstudies van de laatste decennia vormen het nodige wetenschappelijke fundament. Deze historiografie moet zich tot doel stellen om te verklaren waarom en in welke omstandigheden mensen in het verzet kwamen, zonder te vervallen in moraliserende bespiegelingen over 'goed' en 'fout', zonder oordeel ter legitimatie van bestaande politieke verhoudingen. Volgens de Nederlandse historica Ismee Tames wordt immers al te vaak naar het verzet verwezen om de democratie, de rechtsstaat en de gelijkheid in de West-Europese samenleving te rechtvaardigen, maar zien we op die manier niet meer hoe die geschiedenis er werkelijk uitzag. Als we iets willen leren van het verzet *tijdens* de oorlog moeten we die intentie verlaten, zo stelt ze. Interessanter is om na te gaan hoe mensen zich gedragen wanneer ze geconfronteerd worden met grootschalig geweld en oorlog. Wanneer verzetten ze zich? Hoe komt het dat ze zich verzetten ondanks de daaraan verbonden risico's? Hadden ze eerdere ervaringen met oorlog en onderdrukking? Welke persoonlijke motivatie gaf de door-

7. <https://www.niod.nl/nl/de-dagboekcollectie/de-dagboekcollectie-van-het-niod> (geraadpleegd op 3 juni 2020). NINA SIEGAL & JOSEPHINE SEDGWICK, "The Lost Diaries of War. Volunteers are helping forgotten Dutch diarists of WWII to speak at last. Their voices filled with anxiety, isolation and uncertainty, resonate powerfully today", in *New York Times*, 16 april 2020 (Geraadpleegd 15 juni 2020 op <https://nyti.ms/2wHFIFU>).

8. NICO WOUTERS, "The Second World War in Belgium: 75 years of history (1944-2019)", in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XLIX, 2019, 2-3, p. 22.

9. JOSÉ GOTOVITCH, *Du rouge au tricolore. Les communistes belges de 1939 à 1944. Un aspect de l'histoire de la Résistance en Belgique*, Bruxelles, 2018; FABRICE MAERTEN, *Du murmure au grondement : la Résistance politique et idéologique dans la province de Hainaut pendant la Seconde Guerre mondiale (mai 1940 -septembre 1944)*, Mons, 1999; EMMANUEL DEBRUYNE, *La guerre secrète des espions belges 1940-1944*, Bruxelles, 2008.

10. Zie de blog BART WILLEMS, "Collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog: Feit of fictie?", op www.belgiumwwii.be, 20.2.2019.

slag om in opstand te komen? Op die manier kan de geschiedenis van het verzet inspirerend werken voor vraagstukken die ook vandaag spelen¹¹.

Historisch onderzoek over het verzet wordt echter bemoeilijkt omdat een duidelijke definitie daarvan ontbreekt. Het is sowieso al een heel ruim begrip omdat er vele vormen van verzet bestonden, al dan niet gepleegd in individueel of collectief verband. Het verzet was in essentie een reactie tegen de bezetting van het soevereine land (patriottisme) en/of het resultaat van links antifascisme, al ervoer iedereen de onderdrukking en het onrecht van het door de Duitsers onder dwang opgelegde racistisch en autoritair regime op zijn/haar manier. De machtsongelijkheid tussen de staat en haar burgers zijn in een autoritair bezettingsregime vanzelfsprekend van een andere orde dan die in een democratie. De vraag is dan op welk moment mensen bereid zijn om tot actie over te gaan, of juist niet. En indien wel, op welke manier? Welke afwegingen werden er gemaakt?

Van structuren naar actoren

Symbolisch verzet, waarbij vaak op subtiele wijze uiting werd gegeven aan de onvrede jegens de bezetter, was een heel andere verzetsvorm dan een sabotageactie of een persoonsgerichte aanslag. Sommige symbolische verzetsdaden hadden enkel betekenis in de context van de bezetting en werden vaak slechts door ingewijden begrepen¹². Andere uitingen van symbolisch verzet, zoals het neerleggen van bloemen op 11 november aan een monument voor de slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog, hadden net bij uitstek een meer publiek karakter dat voor heel de bevolking zicht-

baar was. Het heimelijk plegen van dit type verzet gaf voor de daders een gevoel van tevredenheid door op een vrij onschuldige wijze uiting te geven aan hun anti-Duitse gevoelens en de bezetter toch diets te maken dat hun aanwezigheid niet als vanzelfsprekend mocht worden beschouwd. In de Belgische historiografie over het verzet is echter nauwelijks aandacht besteed aan deze symbolische vormen van verzet. De focus ligt tot nu toe voornamelijk op de organisatiestructuren waarbinnen het verzet vorm kreeg. In het historisch onderzoek werden de na de oorlog wettelijk vastgelegde verzetsstatuten vaak als startpunt van het onderzoek genomen, waardoor de individuele verzetslui en hun interpersoonlijke relaties en netwerken vaak op de achtergrond komen te staan¹³. Men heeft meer oog voor de structuren dan voor de actoren.

Een voorbeeld van die top-down visie op de geschiedenis van het verzet kan gelezen worden in de twee begeleidende publicaties uit 1984 en 1988 van de televisieprogramma's van de Productiekn Wereldoorlog II onder de titel 'Het verzet'¹⁴. In de eerste reeks lag de focus op de inlichtingendiensten en ontsnappingslijnen. De tweede reeks behandelde het verzet vanuit een politieke invalshoek, waarbij aan elke politieke partij een aflevering werd gewijd. Een verzuilde geschiedenis van het verzet, als het ware. De keuze van de programmamakers is opmerkelijk omdat de traditionele politieke partijen vanuit hun eigen organisaties geen fundamentele bijdrage hebben geleverd aan het verzet tijdens de bezetting. Daarmee is niet gezegd dat er geen socialisten, liberalen of katholieken op individuele basis in het verzet zijn

11. ISMEE TAMES, "In actie: Wat we wél over het verzet kunnen leren", op <https://niod.nl/longreadinactie>, 12 december 2018; IDEM, "Verzet: Oefenen in tijden van vrijheid en democratie", in *Contactblad Stichting 1940-1945*, 2020, april, p. 4-7.

12. Over grappen, kreten, liedjes en woordspelingen, het gebruik van de kleur oranje of het helemaal niets doen als verzetsdaad in Nederland zie: CHRIS VAN DER HEIJDEN, *Grijs verleden*, p. 271-275. Over de tragiek van vaak onbedoeld of symbolisch verzet, zie hoofdstuk 9 in het boek AD VAN LIEMPT (red.), *De jacht op het verzet. Het meedogenloze optreden van Sicherheitsdienst en Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, 2013, p. 281-310.

13. *Guldenboek van de Weerstand/Livre d'Or de la Résistance*, Brussel, 1948; HENRI BERNARD, *La Résistance 1940-1945*, Brussel, 1968; GEORGE KILPATRICK TANHAM, *Contribution à l'histoire de la résistance belge*, Brussel, 1971; HUBERT GALLE & YANNIS THANASSEKOS, *La Résistance en Belgique*, Brussel, 1979. Dat geldt b.v. in zekere zin ook voor MARIE-PIERRE D'UDEKEM D'ACQOZ, *Voor koning & Vaderland. De Belgische adel in het verzet*, Tielt, 2003.

14. PAUL LOUYET, *Het verzet* (België in de Tweede Wereldoorlog, deel 4), Antwerpen/Amsterdam, 1984; HERMAN VAN DE VIJVER, RUDI VAN DOORSLAER & ETIENNE VERHOEYEN, *Het verzet, deel 2* (België in de Tweede Wereldoorlog, deel 6), Kapellen, 1988.

getreden¹⁵. Maar er was dus een duidelijk verschil tussen het verzet tijdens de oorlog, en het verhaal erover na de oorlog. De televisiereeksen over het verzet kregen evenwel veel minder publieke aandacht dan de uitzendingen over de collaboratie en repressie van Maurice De Wilde. De geringe impact van de uitzendingen over het verzet van de productiekern WOII van de BRT had wellicht te maken met het nogal klassiek verzuild-organisatorisch perspectief dat werd gehanteerd én de wel heel erg zakelijke stijl van presenteren¹⁶.

Wie zoekt die vindt: verzetslui in politiole en gerechtelijke bronnen

Als archiefdiensten vragen krijgen over de Tweede Wereldoorlog gaan die vaak over mensen. Waar en hoe lang heeft mijn vader gevangen gezeten tijdens de oorlog? In welke omstandigheden werd grootmoeder gearresteerd? Waarom is opa gefusilleerd? Vanuit de wetenschap dat verzetsgroeperingen om evidente redenen weinig geschreven bewijzen van tijdens de oorlog hebben nagelaten en gelet op het feit dat het historisch onderzoek naar het verzet meer oog moet hebben voor de verzetslui zelf, stelt zich de vraag op basis van welke eigentijdse bronnen dit kan gebeuren? Met andere woorden: hoe kunnen de nieuwe perspectieven op verzetsgeschiedenis omgezet worden naar concreet historisch onderzoek? En meer bepaald: hoe kunnen archieven die niet specifiek verzetsarchieven zijn, bijdragen aan dit onderzoek? Ik wil hier in eerste instantie een pleidooi houden om de reeds beschikbare gegevens over verzetslui in een algemene databank samen te brengen. Er is immers reeds veel onderzoek verricht naar deelaspecten van het verzet en die studies bevatten doorgaans tal van verwijzingen

naar verzetslieden¹⁷. Daarom is het toe te juichen dat in het voorjaar van 2021 het CegeSoma gestart is met de opmaak van een 'Wikibase Verzet'¹⁸. Dit project heeft als doel een zoekmachine te creëren die toelaat de circa 150.000 personen die tijdens de Tweede Wereldoorlog betrokken waren bij verzetsactiviteiten in België op het spoor te komen. In de databank worden gegevens gecentraliseerd die nu die verspreid zijn over verschillende archieven en digitale bestanden.

Een belangrijke vraag is immers wie nu al die mannen en vrouwen waren die daadwerkelijk in verzet kwamen tegen de Duitse bezetter? Die vraag is niet zo eenvoudig te beantwoorden. Het hangt er immers van af welk criterium er wordt gehanteerd. Voor wie niet vanuit het perspectief van de verzetsorganisaties onderzoek doet, maar van de verzetslui zelf, kan onder meer een antwoord vinden in bronnen die binnen een justitiële context tot stand kwamen. Een voorbeeld uit Nederland is de databank 'Verzetslachtoffers Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging' van het Nationaal Archief in Den Haag¹⁹. Net als in België werden van collaboratie verdachte personen na de oorlog berecht. In Nederland gebeurde dit door de daartoe speciaal opgerichte Rechtbanken van de Bijzondere Rechtspleging. Soms is enkel een naam van een verzetslachtoffer te vinden in de dossiers van de leden van de *Sicherheidsdienst*, in bepaalde gevallen bevat een dossier meer bijzonderheden over de arrestatie van verzetslui. Op die manier werden voor Nederland gegevens van circa 12.000 aangehouden personen verzameld. Een dergelijke oefening is ook voor België mogelijk via de strafdossiers van medewerkers van de verschillende afdelingen van de Sipo-SD

15. WARD ADRIAENS (red.), *Liberalen in het verzet. Herinneringen*, Brussel, 2016.

16. De uitzendingen zijn nog steeds te bekijken via het YouTube kanaal 'In respect of Maurice De Wilde'.

17. De doctorale proefschriften en masterscripties kunnen hier als vertrekpunt genomen worden. Zie b.v. voor Gent: KAROLIEN STEEN, *De Schemerzone van een stad in oorlog. De evolutie van het verzet in Gent (1940-1944). Van ongestructureerde initiatieven tot georganiseerde verzetsbewegingen*, UGent, doctoraatsverhandeling, 2007. Zie ook de in voetnoot 9 vermelde werken.

18. <https://new.cegesoma.be/nl/news/alles-weten-over-de-belgische-verzetslieden-raadpleeg-wikibase-verzet>.
<https://new.cegesoma.be/nl/node/2111>.

19. Zie op de website www.nationaalarchief.nl bij onderzoek het thema 'Tweede Wereldoorlog: verzet in Nederland'.

Zie de zoekhulp: 'Welke informatie is er in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) over verzetsmensen te vinden?'

die zich na de oorlog voor de militaire rechtbank moesten verantwoorden²⁰.

Recent onderzoek over de houding van Belgische magistraten tegenover door verzetslui gepleegd geweld op collaborateurs, toont aan dat in de dossiers van de gerechtelijke politie informatie te vinden is over de verzetslui zelf en de door hen gepleegde aanslagen en sabotage²¹. De politieke afdelingen van de gerechtelijke politie legden niet alleen onderzoeksdossiers, maar ook documentatiedossiers aan van (zogenaamde) subversieve groeperingen, zowel voor als na de oorlog. Niet zelden betrof het groeperingen die tijdens de oorlog actief waren in het (extreem)linkse of -rechtse verzet²². Deze documentatiedossiers bevestigden dat sommige verzetslui al voor de oorlog actief waren in de antifascistische strijd. Het Revolutionair Antifascistisch Front uit Leuven, waar socialisten en communisten samenwerkten is daarvan een voorbeeld en verklaart de sterke aanwezigheid van de partizanen in die regio²³. Anderen vochten vanaf 1936 als vrijwilliger aan de zijde van de communisten in de Spaanse Burgeroorlog. Nog een ander voorbeeld is het Brussels Mobiel Korps van de partizanen. De kern

ervan bestond uit de leden van de *Main d'Oeuvre Immigrée* (MOI), een aan de communistische partij gelieerde organisatie die hulp bood aan Oost-Europese, meestal Joodse, immigranten die nazi-Duitsland na 1933 waren ontvlucht²⁴. Om 'het verzet' ten volle te begrijpen bewijzen bovenstaande voorbeelden dat er ook aandacht moet worden geschonken aan de voor- en naoorlogse periode. De keuze om in het verzet te komen tijdens de oorlog had immers een voorgeschiedenis. Overigens toont het voorbeeld van de politieke afdeling van de Antwerpse gerechtelijke politie aan dat de grens tussen de 'politiek van het minste kwaad' of effectieve samenwerking met de Duitse politiediensten soms flinterdun was. De dubbelzinnige houding van de Antwerpse commissaris van de gerechtelijke politie, George Block, is in dit opzicht veelzeggend. Reeds voor de oorlog legde Block documentatiedossiers aan over o.a. communisten. Blijkens naoorlogse verklaringen zou hij die tijdens de oorlog op eenvoudig verzoek aan de Duitse politiediensten hebben doorgespeeld, met alle gevolgen van dien²⁵. Anderzijds heeft Block ook diensten geleverd aan het verzet. De documentatiedossiers zijn te vinden in de archieven van de gerechtelijke politie²⁶.

20. Zie de licentiaatsverhandelingen: WINE GOBYN, *De Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst: een casestudie van de Gentse Aussenstelle (1940-1945)*, UGent, 2002; ROBBY VAN EETVELDE, *De Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst (SIPO-SD): een microgeschiedenis van Aussendienststelle Antwerpen (1940-1945)*, UGent, 2004; SAM COSTENS, *Halt! Gestapo! Een studie van de Sipo SD Nebenstelle Leuven december 1943 - september 1944*, UGent, 2010; KAREL DAUW, *De Sipo-SD Nebenstelle Hasselt: een microgeschiedenis (1943-1944)*, UGent, 2017. EDDY DE BRUYNE, *La Sipo-SD à Liège, 1940-1944: composants et lignes de force*, Housse, 1998; CÉLINE PRÉAUX, *La Gestapo devant ses juges en Belgique*, Bruxelles, 2007.

21. JAN JULIA ZURNÉ, 'Een buitengewoon verontrustend gewetensprobleem' *De Belgische magistratuur en door verzetsgroepen gepleegd geweld tegen collaborateurs 1940-1950*, UGent, doctoraatsverhandeling, 2016, passim. Zie ook: AMANDINE THIRY, *Le tribut des temps troubles. La justice face aux homicides attribués à la « résistance » dans l'arrondissement judiciaire de Mons (avril 1943-novembre 1944)*, Louvain-la-Neuve, 2015.

22. JAN JULIA ZURNÉ, 'Een buitengewoon verontrustend gewetensprobleem', p. 36-48.

23. LOUIS VAN BRUSSEL, *Partizanen in Vlaanderen met actieverlag van korps 034-Leuven*, Leuven, 1971, p. 8-13.

24. MAXIME STEINBERG & JOSÉ GOTOVITCH, *Otages de la terreur nazi. Le Bulgare Angheloff et son groupe de partisans Juifs Bruxelles, 1940-1943*, Brussel, 2007.

25. STÉPHANIE NIEMEGERTS, *De gerechtelijke politie, George Block en het anticommunisme (1930-1950)*, licentiaatsverhandeling, UGent, 2007, p. 20, 38, 78. Zie ook: RUDI VAN DOORSLAER & ETIENNE VERHOEYEN, « L'Allemagne nazie, la police belge et l'anticommunisme en Belgique (1936-1944). Un aspect des relations belgo-allemandes », in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XVII, 1986, 1-2, p. 61-125. De rol van Block was zeker bekend bij de communisten: "Wie leverde te Antwerpen de lijsten en dossiers van de communistische militanten aan de Gestapo? De rol van Block en Celis, hoofden der gerechtelijke politie", in *De Rode Vaan*, 71, 4 april 1945.

26. CHRISTOPHE MARTENS, *Inventaris van het archief van de gerechtelijke politie bij het parket van de procureur des Konings van Brussel 1921-1976* (Rijksarchief te Brussel, Inventarissen 70), Brussel, 2016; PAUL DROSSENS, *Inventaris van het archief van de gerechtelijke politie bij het parket van de procureur des Konings van Antwerpen (PK Antwerpen 2001 C) 1919-1999* (Rijksarchief te Antwerpen, Inventarissen 102), Brussel, 2018.

Bovendien is het interessant om na te gaan in hoeverre bepaalde verzetslui na de oorlog actief bleven in de schemerzone van de illegaliteit. Een bekend voorbeeld is de moord op de communistische leider Julien Lahaut, gepleegd door het netwerk van André Moyaen. Hij had zijn sporen verdiend in het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar een virulent anticommunisme vormde de aanleiding voor de moord op Lahaut in 1950. Of hoe verzetservaring kon doorwerken tijdens de Koude Oorlog²⁷.

Een andere bron van informatie over de verzetslui bestaat uit de archieven van het Duitse krijgsgerecht. Die speelden een belangrijke rol in de veroordeling van personen die verdacht werden van verzetsdaden. Helaas zijn er heel wat archieven over de Duitse repressie verloren gegaan, maar dat manco belette historicus Dimitri Roden niet om een grondige studie over het Duitse veiligheidsbeleid te schrijven²⁸. De verdachten en veroordeelden van de Duitse repressie zijn op basis van deze bronnen alleszins in kaart te brengen, getuige de databank van enkele duizenden personen die Roden voor zijn doctoraatsonderzoek aanlegde²⁹. Roden gebruikte voor zijn studie voornamelijk de opsluitingsdossiers van de Duitse afdelingen van de gevangenen om inzicht te krijgen in de Duitse gerechtelijke procedures en de manier waarop de bezetter het verzet de kop wilde indrukken. De huidige stand van het onderzoek laat niet toe gefundeerde uitspraken te doen over de manier waarop ook de Belgische gevangenen een onderdeel vormden in het Duitse veiligheidsbeleid. Een eerste terreinverkenning op basis van archieven van de Duitse afdeling van de gevangenis van Antwerpen toont evenwel aan dat

er zeker mogelijkheden zijn voor wie interesse heeft in de door de Duitsers aangehouden personen. Dat waren overigens niet alleen verdachten, betichten of veroordeelden van verzetsdaden, maar ook gijzelaars of personen die gemeenrechtelijke misdrijven op hun kerfstok hadden³⁰.

Regionaal & (inter)nationaal comparatief onderzoek

Statistisch onderzoek naar politieke aanslagen en sabotage in België heeft aangetoond dat er lokale en regionale verschillen bestonden in de manier waarop het gewapend verzet voorkwam³¹. Dit gewapend verzet manifesteerde zich immers niet in heel België in dezelfde mate en/of wijze. Voornamelijk in de provincie Henegouwen en de regio's rond Brussel en Luik werden vanaf het voorjaar van 1942 met regelmaat van de klok sabotageacties en/of persoonsgerichte aanslagen op Duitsers of collaborateurs gepleegd. Alhoewel in Vlaanderen het gewapende verzet veel minder actief was, zijn bepaalde regio's op dit terrein actiever dan andere. Er is reeds gewezen op de sterke aanwezigheid van de gewapende partizanen in het Leuvense. Maar ook de provincie Limburg kampte vanaf oktober 1943 met een groeiende gewapende strijd tegen de bezetter en vooral hun Vlaamse medewerkers. De aanwezigheid van enkele radicale figuren zorgde voor een hele reeks aanslagen op personen in deze provincie. De vraag is evenwel of het verzet zich in andere (Vlaamse) regio's op andere manieren dan een gewapend verzet voordeed. Was er in andere delen van het land veeleer sprake van burgerlijk verzet? Het onderzoek naar de geschiedenis van het verzet heeft dus zeker baat bij comparatief diepteonderzoek vanuit een lokaal en/of regionaal perspectief. Door verschillende regio's

27. EMMANUEL GERARD & FRANÇOISE MULLER, "De bijdrage van politionele en gerechtelijke bronnen in de oplossing van een 'cold case' - De zaak-Lahaut (1950)", in *Cahiers Politiestudies*, 2017, 4, nr. 45, p. 221-262.

28. DIMITRI RODEN, *'In naam van het Duitse volk!' Het Duitse krijgsgerecht en de openbare orde in bezet België (1940-1944)*, UGent, doctoraatsverhandeling, 2015. Voor de commerciële editie zie: IDEM, *Ondankbaar België. De Duitse repressie in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, 2018.

29. DIMITRI RODEN, *'In naam van het Duitse volk!'*, p. 21.

30. BART WILLEMS, "De Duitse repressie en de Belgische gevangenen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een terreinverkenning aan de hand van de Antwerpse casus", in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, LI, 2021, 3, p. 94-123.

31. JAN LAPLASSE & KAROLIEN STEEN, "Verzet gewogen. Een kwantitatieve analyse van politieke aanslagen en sabotages in België, 1940-1944", in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 15, 2005, p. 246.

te vergelijken kan nagegaan worden waar, hoe en waarom bepaalde vormen van verzet in bepaalde delen van het land actiever waren dan elders. Een mogelijke invalshoek is om de bestaande databases van verzetslui onderling met elkaar te verbinden en ze bovendien te verrijken met termen uit een WOII-thesaurus. De Nederlandse website Oorlogslevens.nl kan hier inspirerend werken. Door namen van verzetsgroepen, een bepaalde gebeurtenis of een locatie met geo-coördinaten aan de reeds bestaande databases toe te voegen kunnen leden van het verzet binnen een geografische context gesitueerd worden. Daarnaast is het ook mogelijk om op een tijdslijn de 'levensgebeurtenissen' van een verzetsman of -vrouw met een druk op de knop zichtbaar te maken³². Aanvullend moet een internationaal comparatief onderzoek met bijvoorbeeld Frankrijk en Nederland, toelaten de - al dan niet bestaande - specificiteit van het Belgische verzet bloot te leggen.

In een themanummer over het verzet ligt de focus vanzelfsprekend op de verzetsvrouwen en -mannen. Toch mogen we niet vergeten dat de meerderheid van de bevolking niet samenwerkte met de Duitsers en er evenmin tegenin ging. Ook die bevolkingsgroep en hun motieven verdienen aandacht. De vraag hoe mensen reageren wanneer ze met oorlogsgeweld worden geconfronteerd en welke keuzes ze maakten is immers ook voor mensen met een 'grijs' oorlogsverleden relevant. Nadat ik samen met mijn grootmoeder, Julia Claeys (1918-1999), een aflevering van 'De tijd der vergelding' van Maurice De Wilde bekeek, vroeg ik waarom zij nooit in het verzet was getreden. Toen zei ze: "Manneke, het is beter te leven voor je land, dan te sterven voor je land". Achter deze schijnbaar eenvoudige uitspraak schuilt een complexe waaier aan motieven en beslissingen waarmee een bevolking tijdens een bezetting geconfronteerd werd.

Bart Willems is doctor in de geschiedenis en als archivaris verbonden aan het Rijksarchief Antwerpen-Beveren. Hij houdt zich onder meer bezig met het inventariseren van archiefbestanden over de Tweede Wereldoorlog. Hij was co-redacteur van Was opa een nazi? Speuren naar het oorlogsverleden (Lannoo, 2017).

32. EDWIN KLEIN, "Data verbinden, verrijken en matchen. Oorlogslevens inzichtelijk door zoekstrategieën", in *Archievenblad*, 124/3, 2020, p. 12-14.